

Світлана Шведа, аспірантка

Особливості історико-літературного дискурсу (на матеріалі "Щоденників" С.Єфремова)

Вивчати особливості історико-літературного дискурсу С.Єфремова шляхом аналізу лише його історико-літературних праць і, зокрема, "Історії українського письменства" було б неправильно. Адже "безглуздо говорити про книжку як про підручний предмет, - книга не вкладається в маленький паралелепіпед, який нібито вміщує її у собі; єдність книги, отже, змінна і відносна. Як тільки вона (єдність — С.Ш.) стає предметом дослідження, зразу ж втрачає свою однозначність і вже не вказує на саму себе, а про її природу ми можемо роздумувати, виходячи лише із складного поля дискурсу" [2, 25]. Погоджуючись із слушними міркуваннями М.Фуко, вважаємо, що встановлення концепту історико-літературного дискурсу можливе за умови врахування найбільшої кількості висловлювань, з яких складаються коди цього багатомірного поняття.

До особливого типу висловлювань у загальному руслі історико-літературного дискурсу належать щоденники.

Який же статус варто закріпити за ними - "за всім тим мурашником словесних слідів, які людина залишає після смерті і які отримують голос в безкінечному перетині багатьох мов?" [2, 26].

Доречними тут є роздуми, представлені у праці Beugrande'a і Dresslera "Introduction to Text Linguistics" (1981/90). Йдеться про аналіз тексту у контексті, що стає найкращою передумовою, способом погляду на явище вербальної міжкультурної комунікації. Дискурс тут охоплює цілість даного акту комунікації, а саме як окреслену вербальність (текст), так і чинники позамовні, які її супроводжують, тобто передусім окреслену ситуацію побутування чи її учасників. Таке розуміння дискурсу частково перетинається із підходом польської дослідниці Лабохи, яка називає дискурс "оком камери" [3, 19]. З цього приводу інша польська дослідниця Анна

Душак зауважує, що "краще було б мовити про самого оператора, який встановлює перспективи чи накреслює образ, аніж його реєструє" [3, 19].

Таким чином, якщо "Історія українського письменства" С.Єфремова визначається нами як текст, то його "Щоденники" в аналізованому дискурсивному полі стають контекстом, системою оцінок самого "оператора". Коли вважати дискурс "зовнішнім простором, у якому розміщується сітка різних місць" [2, 56], то щоденники виступають як місце, де найбільш чітко виявляє себе суб'єкт висловлювання. Саме "суб'єктність" висловлювання, за Бенвеністом - це ознака дискурсу, що відрізняє його від історії (оповіді). Дискурс означає висловлювання, включене структурально у комунікаційну ситуацію, а тим самим має безпосередній стосунок до "я- тут - ти - тепер" мовленого. Історія знайшла своє вираження у текстах писаних, які певним чином оповідалися. Ці тексти могли однак повторно вміщувати рівень дискурсу, що відбувалося у момент впровадження наратора як особливого суб'єкта висловлювання [3,15].

Отже, цей особливий суб'єкт висловлювання представлений як учасник суспільної інтеракції в своїх щоденниках. І хоча "Щоденники" С.Єфремова за інформаційною наповненістю тяжіють більше до історичного дискурсу, але за сукупністю літературознавчих висловлювань є все ж невід'ємною частиною історико-літературного дискурсу.

Усі висловлювання літературознавчого характеру можемо певним чином погрупувати:

- літературно-критичні зауваження з приводу художніх творів, вистав;
- теоретичні літературознавчі міркування;
- оцінки власних праць та здобутків інших літературознавців.

Ми дотримуємося точки зору, що будь-якому типу дискурсу притаманні ознаки дискусійності (всьяке висловлювання прямо чи опосередковано містить елементи дискусії, творене певною суперечністю) та діалогості (явної чи прихованої). Зразком суспільної і мистецької інтеракції у формі непримиренної дискусії між народницьким та модерністським дискурсом виступають літературознавчі висловлювання С.Єфремова про сценічні твори Л.Курбаса.

Єфремов не сприймає ані змісту, ані форми художнього матеріалу та його постановки на сцені: "Нарешті зібрався піти на Курбасів "Газ", що такого галасу наробив, принаймні в

рецензіях. Найновішої марки мистецтво показалося дуже старим. Коротко це можна б сформулювати так. Єсть опера - спів, єсть оперетта, де до співу долучається й розмови трохи. Єсть балет - танці, рух, то чому ж не утворити "балеретто", де б до рухів додати ще й трохи слова. Таке от "балеретто" й дає Курбас. Все пішло на рухи, на акробастику, часто витворну і незрозумілу (мітинг з мачтою, на якій крутяться і штук показують "промовці"), іноді дуже спритну, але завжди непотрібну. Курбас забуває, що кожна парость мистецтва використовує свій власний матеріал, і властивому для драми матеріалові - слову- одмежовано тут найтісніший куточок. А разом з тим пропадає й сама підстава драматичної дії. З купіллю виплеснуто й дитину. Це, як уживати давнішого терміну, не "штука", а простісіньке собі штукарство... Зате рецензенти бачуть тут "революцію в театрі"... [1,36].

Достатньо цього лише одного щоденникового запису від 5 травня 1923 року, який наводимо майже повністю, щоб зрозуміти позицію Єфремова-літературознавця стосовно нетрадиційних підходів у літературі та театрі. Ця виразна інтерпретація курбасівських постановок суб'єктом народницького дискурсу простежується у всіх наступних записах, які виявляються і цікавими, і дотепними, деколи розлогими як літературознавчий аналіз, але завжди однозначно негативними.

Інколи це спокійне ігнорування вистав Єфремовим-глядачем у записі через рік -1 січня 1924: "Після "Газа" яось не маю охоти дивитись на те, як курбалесить Курбас Лесь" [1, 48].

Інколи щире обурення від того, що "...красі нашої сцени Саксаганському доводиться вряди-годи виступати десь у паршивій шопі, тоді як Курбас катає дурня у великому театрі на Миколаївській вулиці... знищили старий український театр і не тільки нічого не дали натомість, а й самі гинуть, як нікому непотрібні..." [1, 194].

Інколи маємо досить детальні літературознавчі розбори постановок, зокрема Гайдамаків", "За двома зайцями", "Народного Малахія".

У щоденниках знаходимо паралельний аналіз постановки "Народного Малахія" Курбасом та критичні міркування з приводу самого тексту п'єси Куліша. І коли постановка для Єфремова "це дурниця з претензіями... не п'єса, а щось довге, тягуче без краю ...добите безглуздими витівками Курбаса" [1, 768], особливо його виступом посеред вистави (що найбільше обурило Єфремова-глядача, поціновувача традиційного театру),

то сам твір Куліша розгортає дуже "щасливу" тему, хоча у хибному, з точки зору Єфремова, застосуванні засобу "божевілля" [1, 770-771].

За шість років — від щоденникового запису про Курбасів "Газ" до аналізу постановки "Народного Малахія" С.Єфремов залишився категорично переконаним, що Лесь Курбас "... повернув його (театр — С.Ш.) до первісного стану, за який ми вже були цілком забули десятиліття тому працею кращих наших артистів..." [1, 208] і що "...варто було б зажити пучка доброго мотуззя, щоб вигнати цих крамарів од мистецтва з храма, до якого вони залізли тільки з якогось прикрого непорозуміння" [1, 209]. Вихід з цього занепаду українського театру, на думку Єфремова, це поворот до реальної побутової п'єси та до поважних традицій національного театру.

Об'єктивно передаючи болісні моменти суспільно-історичного дискурсу ("вакханалію липкої, крикливої, навіть не натуральної брехні" [1, 65], підлабузництва, зрадництва, наклепів і заборон), С.Єфремов часто переносить свій емоційний негатив і на культурний процес: "Як і в літературі, у малюванні минуле десятиріччя нічого не дало цікавого і зіє порожньою дірою, не вважаючи на весь галас, що здійсмають сучасні мистці коло своїх утворів. Занепад повний і, боюсь, безнадійний" [1, 599]. Проте, незважаючи на такі песимістичні настрої, С.Єфремов все ж завершує нову редакцію своєї "Історії українського письменства" розділом про "молоду" українську літературу.

Щоденниковий запис від 9 травня 1923 року хоч фрагментарно, але вводить читача у творчу майстерню літературознавця: "Працюю над останнім розділом "Історії українського письменства": 1918-1923 рр. Вірші, вірші, вірші - ціла злива віршів. Аж у голові гуде од них. Претензії страшні, засоби здебільшого мізерні. Хаос якийсь. І лиш подекуди з цього хаосу людські обличчя визирають. Вирізняються потроху цікаві постати, перед якими є майбутнє, якщо не спантеличатся в сучасній хамській атмосфері" [1, 37]. Цей запис дає можливість простежити, як єфремівське "око оператора" налаштовує свою "камеру" для фіксування й описування фактів літературного життя. Результат цього внутрішнього комунікаційного процесу - у розділі XVII "За п'ять літ" "Історії українського письменства". Щоденникові рефлексії виявляються вдячним контекстом особливо для цього розділу. Приміром, запис від 21 лютого 1924 року: "Той са-

мий пишний Михайло Семенко видав свого "Кобзаря" (!) Його книгарні не хтять держати, і через те я ще його не маю. Казали мені, що Семенко надрукував там свою автобіографію, підшиваючись під Шевченків життєпис,- нема тільки про похорон та могили. Коли йому хтось жартома це завважив, то він ніби одказав: "А це ідея. Шкода, що не догадався". Справді, шкода..." [1, 76],- додає Єфремов.

Внутрішні діалоги у "Щоденниках": Єфремов - Семенко; Єфремов - Хвильовий, ВАПЛІТЕ, "азіатський ренесанс"; Єфремов - Филипович; Єфремов - Зеров; Єфремов - Кобилянська доповнюють і збагачують літературознавчий матеріал "Історії українського письменства".

С.Єфремов нерідко у своїх "Щоденниках" акцентує увагу на проблемах "цензорів та літераторів", наводить узагальнюючі міркування та конкретні факти. Соціально-політичний дискурс при цьому постійно перетинається з історико-літературним - від 20 травня 1923 року: "Заборонено друкувати мою "Коротку історію українського письменства", бо "немарксівська трактовка явищ літератури цілком зайва", як сказано в рецензії. Це вже друга заборона - в Харкові; перша була в Києві. Рецензували там Плевако (за), Коряк, Кулик і Сулима (проти). Наведений мудрий присуд належить Сулимі,- тому самому, що в недавно випущеному конспектові історії українського письменства крав з моєї роботи обіруч. Це подяка! Найгірше буває, коли цензорами робляться "братя-писателі", до того ж ще українці" [1, 40]. Запис від 27 травня 1923 року фіксує, що Єфремов закінчив останній розділ "Історії..." У липні відсилає його до Берліна, але через економічне становище, зауважує Єфремов, "мало надії, що моя "Історія..." вийде у світ. Але якось мене вже це мало турбує; написав, полегшив душу (animam levavi...) та й буде з мене" [1, 41].

У своїй творчій лабораторії, скурпульозно вичитуючи щоденники та листи Шевченка, готуючи монографії про Нечая, Мирного, Кониського, редагуючи збірники та пишучи статті до них, він, передусім, поціновує власну "авторитетну" думку. Самооцінки Єфремова-літературознавця трапляються нечасто, а ще рідше вони бувають критичними чи самозаниженими. Хоча все ж натрапляємо на окремі міркування, що тяжіють ближче до об'єктивного погляду, - запис від 1 травня 1925: "На тім тижні має бути засідання, присвячене пам'яті Б.Д.Грінченка. ...Доводиться мені сідати за доповідь. А це мені не легко, бо про Грінченка я писав не раз і ні разу докладно,- отже тему зопсовав, оскому набив, а тепер нема ні

часу, ні енергії розробити тему наново. Проте мушу..." [1, 231] та від 1 грудня того ж року: "Почав писати давно просрочену статтю ...про Котляревського. Робота йде мляво, знеохочу; доводиться мало не кожну фразу видумувати,- звичайно, як буває, коли пишеш на тему, на яку вже десять разів писано. Нема новизни, нема інтересу, нема захоплення..." і як наслідок цього насилля над собою і над Котляревським: "Слабо вийшло, аж віддавати не хочеться. Та мусиш" [1, 305]. Прикро, що оці "мусиш" С.Єфремова продукували невдалий матеріал не лише для українського читача, а й для іноземців. Доказом цього є запис від 22 грудня 1926, коли Єфремов має намір відіслати три розділи «Історії...» до Берліна : " здається тільки, я не те написав, що німцям треба. Одсилаючи, перечитав листа Фасмерового (ще з 1924) і з його бачу, що їм хотілося мати сухий "сутонауковий" з силою вказівок та посиланнів. А в мене, як звичайно, вийшло "легкомисліє". Коли б був догадався та перечитав Фасмерового листа раніше, то, мабуть, і не одслав би праці. А то мусив, щоб слова додержати" [1, 444].

Якщо самохарактеристики Єфремова-історика літератури досить побіжні й поверхневі, то оцінки інших літературознавців та їх праць у нього значно ширші і виразніші. Свідченням цього є запис від 7 лютого 1924 року про "Нове українське письменство" М.Зерова: "Книжка добра, змістовна. Автор справді найталановитіший і найбільш тямущий з молодших істориків нашого письменства, має смак і свій стиль. Єсть дрібні помилки й недогляди і тенденція дивитись на давнє письменство з погляду сучасної естетики (подібне, між іншим, він закидає й мені). Але у всякому разі це серйозне придбання, а не Дорошкевичів смітник" [1, 71].

Оцінки такого типу у "Щоденниках" С.Єфремова дають можливість зрозуміти його літературознавчі орієнтири. Його система цінностей вступає у діалог-дискусію не лише з модерністським дискурсом, але також з деякими суб'єктами, що належать до традиційного народницького напрямку. Це стосується, передусім, постаті М.Грушевського. Він не тільки категорично не сприймається Єфремовим як людина, громадський діяч (сторінки щоденника наповнені ганебно-важкими конфліктними ситуаціями між ними), але також як історик літератури. Запис від 13 липня 1927 року: "Читаю останні томи Історії літератури М.Грушевського. Претенціозна праця. Багато є цікавих думок, чимало й того, що вже всім відомо. Але все з міною, що от, мовляв, свою власну одкриваю Америку, а коли й не одкриваю, то міг би одкрити, коли схотів не

побіжно писати. А ця "побіжність" плодить вже п'ятий том..." [1, 521].

У щоденниковому записі за цей же рік від 16 серпня Єфремов робить ще одну спробу проаналізувати стиль письма Грушевського та обґрунтувати його недолугість: "Скінчив Грушевського і, здається, зрозумів причину безмежної нудоти, яка охоплює, коли читаєш його праці. Фактів навергано силу-силенну, а серед них жадної Аріадниної нитки, що помогла б орієнтуватися в цьому лабіринті сирового матеріалу. До того ж розволіклість, переживування десятками разів (буквально!) одного і того ж самого. А над усе нестерпуче самохвальний, претензійний тон. А в результаті праця, безперечно цінна деякими сторонами - твір для небагатьох. Прочитають її одиниці, яким вона, власне, й не дає чогось нового. Масовий читач її просто не подужає, не вчитає. А коли б усі ті роздебендювання та повторювання скоротити разів так уп'ятеро - добра б книжка вийшла, і не для самих спеціалістів" [1, 524].

Ця міні-рецензія авторської манери М.Грушевського подається у зіставленні із стилем В.Липинського, працю якого "На переломі" Єфремов прочитав разом з "Історією..." Грушевського. Липинський видається йому цікавішим, змістовнішим і глибшим, таким, що "знає, чого хоче, і вміє логічно й обґрунтовано, переконально його виложити" [1, 524].

Ці критичні висловлювання про творчу манеру Грушевського-історика літератури у дискурсивному полі "Щоденників" своїм народженням і функціонуванням, на наш погляд, завдячують не одному джерелу. Витоки таких міркувань не лише у сфері літературознавчої лабораторії Єфремова-науковця, напружених міжособистісних стосунків, а й у сфері психології особи самого Єфремова, претензійність та авторитаризм якого ставали на заваді при об'єктивному сприйманні критики на власні праці та рецензуванні чужих здобутків. Яскравою ілюстрацією сказаного стає критичний відгук Єфремова на "Сонячну машину" Винниченка: "Слабенька річ, хоча з великими претензіями. Задля філософського роману занадто тут багато бульварного елемента; задля бульварного ж забагато філософії. Я волів би вже просто цікавий авантюрний роман з багатим сюжетом, ніж це недокровно-тенденційне розумування. Багато є й специфічної "винниченківщини". Досадно, що талановита людина ніяк не може себе піддати під якусь дисципліну, а скаче, "плигає", сказав би небіжчик Жебуньов, як її неглибокий, до парадоксів схильчивий інтелект підказує.

Та тепер пізно вже вболівати за цим: чоловік виробився остаточно і вже повороту йому немає" [1, 567].

Саме через подібні оцінювальні відгуки чужої праці, міркування з приводу власного творчого процесу з'являється можливість виразніше побачити суб'єкта висловлювання, який є невід'ємним елементом історико-літературного дискурсу.

Відкриті і приховані діалоги та дискусії, "вчені" і приватні розмови та промови, листи й записки, плітки та анекдоти, що заповнюють сторінки "діяріуша" С.Єфремова, є доказом того, що "дискурс - це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову і реальність, змішує лексику і досвід..." [2, 49].

С.Єфремов називає свої щоденникові записи "ніби сурогатом публіцистики, запишеш - і скинеш немов ту вагу хоч трохи, що лежить на душі невисловлена" [1,117]. І дійсно, "висловлювання завжди є такою подією, яку ні мова, ні смисл не зможуть повністю вичерпати" [2, 30]. Не вичерпують її майже вісімсот сторінок "Щоденників"; багато неоднозначного, недоговореного, недовисловленого. Та це, власне, сутність дискурсу - єдності тексту і контексту, занурених у конкретні ситуації багатомірною аспекту.

Література:

1. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929.- К.:ЗАТ "Газета "РАДА", 1997.- 848 с.
2. Фуко М. Археологія знання.- К.: Ника-Центр, 1996. - 208 с.
3. Duszak A. Tekst, dyskurs, komunikacja miedzykulturova. - Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN SA, 1998. - 386 s.